

ƏDƏBİ TƏHLİL

AYGÜN BAĞIRLI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SÜLEYMAN SANİ AXUNDOVUN DRAMATURGİYASI

Nasir, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim Süleyman Sani Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm cərəyanının örnək nümunələrini yaradan, uşaq ədəbiyyatının inkişafına və formalaşmasına xidmət edən istedadlı və maarifpərvər yazıçıdır.

Süleyman Sani Axundov ilk qələm təcrübələrini nəzərə almasaq, professional yaradıcılığa dram janrı ilə başlamışdır. Onun dramaturgiyasında əsas iki xətt leytmotiv təşkil edir. Birincisi, cəhalətin, avamlığın, savadsızlıq və nadanlığın göstərilməsi, tənqid edilməsi idisə, ikincisi, iki fərqli ideologiyanın, fərqli formasıyanın, keçmişlə çağının, yeni ilə köhnənin mübarizəsində üz-üzə qalan nəsillərin, “atalar və oğullar”ın faciəsinin əksi idi.

Ustad dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hacı Qara” əsərinin təsiri ilə yazdığı beşpərdəli “Tamahkar” (1899) pyesində əsas qəhrəman Hacı Muradın simasında xəsisliyi, tamahkarlığı, acgözlüyü gülüş obyektinə çevirmişdir. Varını-varidatını xəsisliklə sandığa yığıb, xərcləməyə qıymayan, yeganə övladını – 18 yaşlı Gülnazı pul müqabilində 55 yaşlı xəsis mülkədar Məhərrəm bəylə evləndirməyə hazırlaşan Hacı Murad Süleyman Sani üçün hələ də müəllimi Mirzə Fətəli Axundzadənin, yaralı yerlərini göstərib, amma tam müalicə edə bilmədiyi cəmiyyətin nümayəndəsi idi. S.S.Axundov “Tamahkar” pyesi ilə bir daha cəmiyyətin xəstə və ağrılı yerlərinə işıq salırdı. Hacı Muradın xəsisliyi xəstəlik dərəcəsinə idi. Evində çalışan işçilərə, doğma övladına, borc üçün qapısına gələn bacısına doyunca çörək yeməyə izn verməyən Hacı Murad qızıl və pullarını saxladığı mücrünü torpağı qazıb gizləyir və axırda da özünə yox, ömrü boyu həyatında işlətdiyi qulluqçularına qismət olur. Hacı Murad əsərdə bir tip olaraq tək deyil, 55 yaşlı Məhərrəm bəy də eyni ilə onun kimi tamahkar və mənfəətpərəstdir. O, Hacı Muradın var-dövlətini ələ keçirmək üçün onun 18 yaşlı qızı Gülzarla evlənməyə hazırlaşır. Gülzarın öz sevdii İmranla qaçıb getdiyini eşidəndə isə pulların əlindən çıxmasına heyfslənir. Süleyman Sani Axundov nəfsin, acgözlüyün gətirib çıxardığı acı və gülünc aqibəti göstərmək istəmişdir.

Müəllif “Dibdat bəy” (1906) və “Türk birliyi” (1906) adlı kiçikhəcmli pyeslərində ictimai-siyasi mövzuya toxunmuş, rüşvətlə, saxta yollarla “dibdat” (deputat – A.B.) seçilmək istəyənləri

tənqid hədəfinə çevirmişdir. Dramaturq saxtakarlıq edənləri öz dilləri ilə ifşa edir: Rüstəm bəy: Ona-buna mən ölüm demişəm. Cürbəcür hiylə qurmuşam, axırı özümü onun seçki qutusunda nəzarətçi təyin etdirmişəm.¹

Sonda isə məlum olur ki, hiylə və fəndgirliklərindən fərhlə danışanlar həm də yalançıdırlar, onlar heç Səfərqulu bəyi vəkil seçdirə də bilməmişlər. İşin üstü açılanda isə, yaxşı ki, deputat olmamısan, çox xətalı işdir, həmişə padşah hüsurunda olursan, sözünə-söhbətinə fikir verməli-sən, birdən artıq-əskik söz söylədin, üstə gəl, Peterburqun soyuğuna necə tab gətirəcəksən, kön-lün qovurma, plov, küftə istəyəndə nə edəcəksən, – deyib, onu sakitləşdirirlər.

Dramaturq “Türk birliyi” adlı birpərdəli əsərdə isə bir qədər də irəli gedib Dövlət Dumasında olan təmsilçinin hansı keyfiyyətlərə sahib olmasını açıqlayır. Ayrı-ayrı obrazların dili ilə yarı-zarafat, yarıgerçək millət vəkilinin portretini cizgiləyir. Bu portretdən görünür ki, deputat qanun-ları bilməli, natiqlik bacarığı olmalı, başqa dillərdə də danışmağı bacarmalı, “vətənin xeyrini mühafizə etməli”dir.

Firidun bəyin dili ilə: – Siz hələ qəflət yuxusundasınız, ayılmamısınız...İndi hürriyyət zamanıdır. İndi insan mülk-maaş ilə yox, elm, ədəblə şərəf qazanır,² – deyib millət vəkili seçiləcək şəxsə bilik, ədəb-ərkan və vicdanın olmasını vacib şərt sayır.

“Qaranlıqdan işığa” (1921) birpərdəli pyesi maraqlı ideyaya malikdir. Süleyman Sani Axundov bu əsərində də maarifçi-realist kimi görünür. Əsərdəki hadisələr türkün, ərəbin, farsın, çinlinin, hindlinin məskən tutduğu qaranlıq mağarada başlayır. Görünür, müəllif müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin timsalında problemin bütün bəşəriyyətə aid olduğunu demək istəmişdir. Türk olan Oğuzun oğlu Uluğ zülmət əhlini qəflətdən ayılmağa, haqlarını tanımağa, zülmədən xilas olmağa, işıqlı dünyayla tanışlığa çağırır. Buna etiraz edən yaşlılar – məgər burdan başqa da dünya var? – deyib onu dəli və sərsəm adlandırırlar.

“Uluğ: – Ey mənə cünun namı verən əhli-zülmət! Mən söylədiyim əfsanə deyil, həqiqətdir. Mən o işıqlı dünyanı bütün vücudumla hiss edirəm, görürəm, eşidirəm. Sizlər isə paslanmış, qarbarlaşmış əqlinizlə qüvvətdən düşmüş, zəifləmiş hissinizlə onu dərk edə bilməyirsiniz.

... Görmürsünüz, çünki korsunuz. Ey əhli-zülmət! Mən Oğuz oğluna inanınız. Bu divlər tərəfindən hörülmüş sədləri yıxıb, bu qayaları dəlib dəşərəm, sizi bu zülmətdən çıxardaram”.³

Ancaq yaşlılardan fərqli olaraq, gənclər Uluğa inanıb onun qaldırdığı bayrağın altında toplaşır və qarşılarına çıxan orduyla, qoşunla mübarizə aparır, işıqla onların arasında sədd olan qapıla-

¹ Süleyman Sani Axundov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.55

² Yenə orada, s.63

³ Yenə orada, s.120

rı, divarları, qayaları uçurub, aydınlığı və azadlığı əldə edirlər. Sənətkarlıq baxımından çox da mükəmməl olmayan bu pyes ideyası və yazıcının məqsəd və hədəfini ifadə etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Aydınlığa çıxmaq, zülməti işıqlandırmaq üçün üç amilin vacibliyini vurğulayan müəllif Uluğun dili ilə deyir:

– “Yoldaşlar, şübhəyə düşməyiniz. Bizi qaranlıqdan işıqlığa üç şey çıxarar. Qüvvət, zəhmət, bilik. İkisini əmələ gətirmişik, qalıbdır biri”.⁴

Nəhayət, üçüncü maneəni elm, bilik vasitəsi ilə aşib əbədi azadlığa nail olurlar. Əsərdə hamını çevrəsinə yığan, azadlığı, işığı vəd edən, hədəfə çatmaqda liderlik edən qəhrəmanın məhz türk Uluğ olması da təqdir olunası məqamdır.

Yazıcının “Laçın yuvası” (1921) adlı üçpərdəli pyesi yaradıcılığında mühüm yer tutan əsərlərdəndir. Əsərdə güclü dramatism və gərgin səhnələrlə rastlaşırıq. İki zidd qütbün, müxtəlif baxışların toqquşduğu, atalar və oğulların üz-üzə qaldığı bu əsər əgər sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında başqa aspektdən təhlil olunub, Əmiraslan ağa, Mehrəli bəy, Səlim bəy, Muxtar bəy bolşeviklərə qarşı çıxdıqları, onlara təslim olmadıqları üçün tənqid olunub, mənfi obraz kimi səciyyələndirilirdilərsə, bu gün biz bu əsərə başqa bir rəqəsdən nəzər salır, əksinə, Əmiraslan ağanı dogma yurdunu, ata-baba ocağını sona qədər qorumağa çalışan, hətta yeganə övladı Cahangiri belə bu yolda öldürməyə razı olan bir bəy kimi görürük. O, məğrurluqla babalarından miras qalmış “Laçın yuvası”nın heç vaxt heç kimə təslim olmadığını, bolşeviklərə də qucaq açmayacağını söyləyir:

– “Ümidvaram ki, sizlərin köməkliliyi ilə babalarımızın yurdunu düşməndən müdafiə edə bilərəm. Qırmızı Ordudan əsla xof etməyin. O, nizami qoşun deyil, əlsiz-ayaqsız, aciz, kasıb-kusublardan toplanmış dəstədir. Bizim igid dəliqanlıların müqabilində əsla durmazlar, fəqət səy və qeyrət lazımdır. Siz bu gündən işə şüru ediniz. Dəstələr toplayınız, ləvazimat cəm ediniz. Kəndliləri hər vasitə ilə olmuş-olursa öz tərəfinizə cəkiniz”.⁵

Amma Əmiraslan ağa nə qədər dirənib mübarizə aparsa da, “Laçın yuvası” oğlu Cahangirin başçılıq etdiyi bolşeviklər dəstəsi tərəfindən ələ keçirilir. Bununla barışmayan Əmiraslan ağa intihar edir. Bu acınacaqlı durum bir ailənin faciəsi deyildi, bir xalqın faciəsi, bir epoxanın çöküşü idi. Təsədüfi deyildi ki, əsərin sonunda Cahangirin nişanlısı, Əmiraslan ağanın qardaşı qızı Pəriçahan xanım – Cahangir, Cahangir! Şan-şöhrətli xanədanını viran etdin, gəl tamaşaya, – deyər fəryad edir.

Bu, həqiqətən, bir xanədanlığın məhv olması idi.

Əsərdə Yaşıl orman, Keçi dağı, Uçurum dərəsi, Kollu dərə, Qayadibi, Güllücə və Kötüklü kəndləri kimi yer adlarının çəkilməsi, xatırlanması Qarabağ toponimlərinin öyrənilməsi baxımından bu gün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, qeyd edək ki, əsərdəki obrazların əksəriyyətini müəllif özü şəxsən tanıyırdı. Ümumiyyətlə, Süleyman Sani xalq həyatına, onun həyat və yaşam tərzinə, ictimai proseslərə yaxından bələd idi, bunun bir səbəbi kənd mühitində yaşaması və böyüməsi idisə, bir səbəbi də Seminariyanı bitirəndən sonra müəyyən vaxtlarda Şuşada, xalq içində maarifləndirmə işləri aparanda artıq bir ziyalı, yaradıcı insan kimi apardığı müşahidələr idi. Bütün bunlar onun yaradıcılığına bir təbiilik və səmimiyyət gətirirdi. Qeyd edək ki, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Laçın yuvası” pyesinin altı nüsxəsi saxlanılır, bunlardan biri dörd, qalanları üçpərdəlidir. Bu fərqli nüsxələr göstərir ki, müəllif əsər üzərində dəfələrlə yaradıcılıq işləri aparmışdır.⁶

“Şeytan” (1922) əsərində yazıçı şeytanın (təbii ki, şeytan və şər xislətli insanları nəzərdə tuturdu) insanlar, hətta ölkələr, xalqlar arasında ədavət yaratdığını, tökülən qanlardan, savaşlardan həzz aldığını diqqətə cəkirdi. Əsərdə firavanlıqdan, insanlar arasındakı barışdan narahat olan şeytan qapı-qapı gəzir, hər vəchlə kin-küdurət, həsəd toxumları səpir, qəlblərdə şübhə oyadır. İnsanlara əkin alətlərinin yerinə silahlar, nizə və xəncərlər düzəltməyi tövsiyə edir.

⁴ Süleyman Sani Axundov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.123

⁵ Yenə orada, s.74

⁶ Bax: Nadir Vəlixanov. Süleyman Sani Axundovun elmi bioqrafiyası. Bakı, Elm, 1996, s.156

“Aslan: Yoldaş, bizim torpaq azad bir yerdir. Hər kəs nəyə sitayiş edirsə etsin. Burada din, məzhəb üstə qovğa yoxdur, müsəlman, xristian, bütperəst, atəşperəst, hamısı insandır, bizə qardaşdır.

Şeytan: Pəh-pəh, nə gözəl məslək! Ey azərbaycanlılar, mən səyyaham, dünyanı seyr edərək bura gəldim, belə səadətlə yaşayan insanlar görmədim. Siz çox bəxtiyarsınız... Əfsus ki... qonşu düşmənləriniz bunu puç edəcəklər...

Teymur: Kimlər?

Şeytan: Gürcülər ilə ermənilər.

Aslan: Səhv edirsən, yoldaş, onlar bizim dostlarımızdır. Köhnə ədavət, köhnə hökumətlə getdi.

Şeytan: Ha-ha-ha. Ey sadədil azərbaycanlılar! Siz qəflətdəsiniz, ermənilər, gürcülər gecə-gündüz yatmayıb yeni hərbi üçün silah hazırlayırlar. İntiqam, intiqam deyərək, müharibə üçün plan çəkirlər. İndi burada siz nə qayırsınız?

Aslan: Kəndli qardaşlarımız üçün əkin aləti qayıırıq.

Şeytan: Bu işləri buraxınız, gecə-gündüz siz də onlar kimi qılınclar, xəncərlər qayıırınız, fürsəti fəvtə verən aqıl deyil, divanədir. Keçmişinizi yada salın. Siz eys-işrətə məşğul olduqda, onlar top, tüfəng yığıb hazırlaşdılar”.⁷

Aslanla Şeytanın dialoqunda diqqətçəkən bir məqam da var. Bu dialoqdan görürük ki, hələ ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bütün dinlərə və millətlərə humanist və tolerant münasibət olmuşdur. İnsanlar arasında onların dini dünyagörüşünə görə ayrışmışlıq olmadığını şahidi oluruq ki, bu da ölkəmizin sahib olduğu milli-mənəvi dəyərlərin göstəricisidir.

“Molla Nəsrəddin Bakıda” (1921) pyesi Cəlil Məmmədquluzadənin Təbrizdən Bakıya qayıtması münasibəti ilə yazılmışdır. Süleyman Sani böyük ehtiram bəslədiyi müasirinin, qələm dostunun, onun ideyalarının təbliği məqsədi ilə yazdığı bu əsərdə Molla Nəsrəddinin təmsalında ilk dəfə Mirzə Cəlilin bədii obrazını yaratmışdır.

Bəşpərdəli “Eşq və intiqam” (1922) əsərində iki ailənin münasibətləri fonunda cəmiyyətdəki nöqsanlar, insanların xoşbəxtliyinə əngəl olan adət-ənənələr, böyük yalanlardan doğan bəlalər, qan düşmənciliyindən törəyən münasibətlər tənqid olunur.

“Yeni həyat” (1923) pyesində isə müəllif atalarla oğulların, yeniliyə, təhsilə can atan övladlarla bu yeniliyi qəbul etməyən atalar arasındakı mübarizədən bəhs edir. Arvad “çinatdel”, oğul “komsomol”, qız “pənirkə” (pioner – A.B.) – deyib, ailəsinin bu yeni statusları ilə, özünün düşdüyü vəziyyətlə barışmayan usta İmamverdinin durumunu əks etdirir.

Dramaturq adıçəkilən pyeslərdən başqa “Şahsənəm və Gülpəri” (1921), “Çərxi-fələk” (1921), “İki yol” (1922), “Bir eşqin nəticəsi” (1922), “Doğruçular klubu” (1923) kimi dram əsərləri də yazmışdır ki, bunların da mövzusu əsasən maarifçiliyin, yeniliyin, avamlıq və cəhalətlə mübarizənin təbliği idi.

Süleyman Sani Axundov həm nasir, həm dramaturq, həm pedaqoq kimi dövrünün aparıcı şəxsiyyəti olmuş, uşaqların, gənc nəslin, ümumilikdə cəmiyyətin maariflənməsi üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. O, tələbələr, müasirləri və oxucularının yaddaşında fədakar müəllim, xeyrixah insan və sevimli yazıçı kimi qala bilmişdir.

⁷ Süleyman Sani Axundov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.167